

A TÖRTÉNELMI MATERIALISMUS.*

1. §. A történelmi materialismus neve alatt ismert elmélet a *Marx* nevéhez fűződik. Legteljesebben és leghatározottabban a »*Zur Kritik der politischen Oekonomie*« ez. munkája előszavában fejtette ki. A kérdéses rész így szól: »Vizsgálódásom abban az eredményben végződött, hogy jogviszonyok ép úgy, mint államformák sem önmagukból meg nem érthetők, sem az u. n. emberi szellem általános fejlődéséből, hanem hogy ellenkezőleg azok az anyagi életviszonyokban gyökereznek, melyeknek összeségét Hegel a XVIII. század anglai és francziai mintájára »polgári társadalom« név alatt foglalja össze, hogy így a polgári társadalom anatómiája a nemzetgazdaságban keresendő.

Életük társadalmi termelésében az emberek határozott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba, termelési viszonyokba mennek bele, melyek anyagi termelési erők bizonyos fokának felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja általában meghatározza a socialis, politikai és szellemi életfolyamatot. Nem az emberek öntudata az, mely létüket, hanem megfordítva társadalmi létük az, mely öntudatukat meghatározza. Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelési erői ellentétbe jutnak a létező termelési viszonyokkal, avagy a mi csak jogi kifejezés e helyett, a tulajdonviszonyokkal, melyek keretében eddig működtek. A termelési erők fejlődési formáiból ezek a viszonyok bilincsekké lesznek. Ekkor a socialis forradalom korszaka következik be. A gazdasági alap változásával az egész óriási *felépítmény* (Ueberbau) lassabban vagy gyorsabban átalakul. Az ilyen átalaku-

* Részlet szerzőnek „*A történelmi materializmus állambölcsélete*” című, sajtó alatt lévő könyvéből.

lások szemléleténél mindig meg kell különböztetni az anyagi, természettudományi hűséggel megállapítható változást a gazdasági termelési viszonyokban és a jogi, politikai, vallási, művészeti vagy bölcséleti, egy szóval ideológiai formáktól, melyekben az emberek ezen ellentét öntudatára jutnak és ezt kiküzdik. A mily kevésbé lehet azt, hogy az egyén micsoda, abból megítélni, a mit magáról tart: ép oly kevésbé lehet az ilyen átalakulási korszakot öntudatából megítélni, hanem inkább ezt az öntudatot kell az anyagi élet ellenmondásaiból, a létező ellentétből a társadalmi termelési erők és termelési viszonyok között megmagyarázni. Egy társadalmi alakulás sohasem tűnik el előbb, mint a míg mindazon termelési erők kifejlődtek, a melyek számára elég tág, és új magasabb termelési viszonyok sohasem lépnek helyére, a míg azok anyagi létfeltételei magában a régi társadalomban ki nem keltek. Ennélfogva az emberiség magának mindig csak oly feladatokat szab, melyeket megoldhat, mert pontosabban szemlélve, mindig azt fogjuk találni, hogy a feladat maga csak ott merül fel, hol megoldásának anyagi feltételei már léteznek, avagy legalább kialakulásuk folyamatában vannak. Nagy körvonalakban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési viszonyokat jelölhetjük meg, mint a gazdasági társadalom-képződés progressiv korszakait. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamat utolsó ellentétes formája; ellentétes nem az egyéni antagonizmus értelmében, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből kinövő antagonizmus értelmében: de a polgári társadalom ölében kifejlődő termelési erők egyidejűleg megteremtik az anyagi feltételeket ezen antagonizmus megszüntetésére. Ezzel a társadalom-alakulással bezárul az emberi társadalom bevezető-története (Vorgeschichte).*

2. §. A történelmi materializmus, mint *Hegel* iskolájának (melyhez *Marx* is egy ideig tartozott) tudományos reakciója jelentkezik. A spirituális álláspont helyett, mely az emberiség történelmében egy transcendentális Eszme különböző jelentkezési formáit látta, *Marx* az emberi társadalom anyagi feltételeiből és ezen feltételek változásából vezeti le az emberiség történelmét. Minden a mi ebben a történelemben reális: a társadalom gazdasági struktúrája; a mi benne eszmei (vallás, erkölcs, bölcsélet és művészet) csak ezeknek a gazdasági viszonyoknak visszautkröződése az emberek fejeiben. A gazdasági viszonyok a

* V. ö. J. mű. Stuttgart 1897 X., XI, XII. 1.

társadalmi rend alapjai; a kor eszmei tartalma, ideológiája csak felépítmény, »Üeberbau«, melynek léte az alap lététől függ.

A társadalmi fejlődés ezek szerint nem az eszmékben és azok változásaiban, hanem a gazdasági erőkben s főleg az ezek alapját képező termelési viszonyokban és ezek változásaiban keresendő.

Az elmélet eredeti formájában az eszmei rugóknak semmiféle önálló szerepkört nem tulajdonít, azokat a gazdasági erők pusztá reflexeinek tartja.

A társadalmi fejlődés így a termelési erők változásában áll, mely a létező viszonyokkal ellentétbe jutván, azokat szétrepeszt, átalakítja és az új termelési viszonyokkal együtt új ideológiát hoz létre. Az elavult viszonyok megdöntése és átalakítása a történelemben osztályharcz formájában vívatik ki. *Marx* elmélete tehát a társadalom gazdasági erőinek, mint a társadalom összes jelenségei végökainak, merev, kizárólagos hangoztatása.

Újabban meglehetősen divatban van ennek az elméletnek apaságát *Marx*-tól elvitatni. Maga *Loria* egy egész sereg régi írókat sorol fel, kik a gazdasági struktúra alapvető fontosságát hangsúlyozták. *Tangorra* kimutatta, hogy *Macchiavelli* a maga történetét már osztályharczokra alapította; *Kowalewszky* Montesquieu-re vezeti vissza e tant; *Ferraris* *Lorenz Stein*-t tartja az iskola úttörőjének, ki a *Marx* túlzásai nélkül, de egészen tisztán felismerte a gazdasági erők főfontosságát a történelemben; mi több, ő és iskolája nemcsak elméletben jutott ez eredményre, hanem számos részletkutatásban az elméletet gyakorlatilag alkalmazta is. Sőt — mint ilyen vitáknál mindig szokásos — *Plato* és *Aristoteles* neveit is kezdik már emlegetni (*Roberty*).

Mi ezeknek az apasági vitáknak nagyobb jelentőséget nem tulajdonítunk. Kétségtelen, hogy már mások is észrevettek egyetmást abból, a mit *Marx* látott; de az is kétségtelen, hogy az elmélet *Marx*-nál vált ható erővé. Innen kezdve járta be a történelmi materialismus forradalmi útját a tudományban és a politikában. Ekkor vette fel határozottan körvonalozott, követ keztesen keresztül vitt alakját: ötletekből és sejtelmekből, ekkor tömörült szilárd doktrínává.-

3. §. *Marx* elméletének jelentősége rendkívüli.

Az a megismerés, hogy a gazdasági erők a társadalom összes életnyilvánulásainak alapjai, hatalmas módszertani eszközt ad a társadalomtudomány minden terén kutatóknak. A jog- és az állambölcseletet is teljesen új alapra helyezi. Az u. n.

történelmi iskola képtelensége világossá lesz, azé az iskolájé, melynek maga *Marx* adta kemény és igazságos bírálatát: »A világ minden részéből öntetszelgő gúnnyal adatokat hord össze annak bizonyítására, hogy semmi észszerű szükségesség nem nyilvánul a pozitív intézményekben pl. a tulajdonban, alkotmányban, házasságban stb., sőt hogy azok az észnek ellentmondanak, hogy legfeljebb e mellett és ez ellen lehetne fecsegni.«*

Másik nagy érdeme az osztályharcznak, mint a társadalmat átalakító erők leghatalmasabbjának felismerése, melynek *Engels*, nem alaptalanul, a társadalmi tudományokban ugyanazt a jelentőséget tulajdonította, mint *Darwin* felfedezésének a fajok történetében.

Új és hatalmas bizonyítékát adta e mellett a spirituális álláspont képtelenségének, midőn kimutatta, hogy az eszmék történetében önproductio nincs, hogy az emberi elme nem transcendentalis eredetű ideák lerakódó helye, hanem minden, a mit tehet abban áll, hogy a külvilág viszonyait rendszerbe hozza és belőlük következtetéseket vonjon.

Röviden kifejezve, *Marx* elméletének örök érdeme az a módszertani elv, mely így volna formulázható: *A társadalmi jelenségek magyarázatánál csak az esetben szabad eszmei rugók (vallás, erkölcs, bölcsélet) hatását segítségül hívni, ha a gazdasági erők önmagukban az illető jelenség megértésére nem elégségesek.*

4. §. Persze ez az eredmény sokkal kevesebb a történelmi materializmus eredeti igényeinél „és hívei ma is többet látnak benne, mint pusztán módszertani eszközt. Eredményünk már az iskola hibáinak és tévedéseinek figyelembevételét jelenti. Ezen hibák legnagyobbika mechanikai merevsége és egyoldalú inaterializmusa.**

* V. ö. *Das philosophische Manifest der historischen Rechtschule.* (Gesammelte Schriften von Karl Marx und F. Engels) Stuttgart 1902. 269.

** A materializmus és a spiritualizmus harca, véleményünk szerint, egyike a legmeddőbb tudományos vitáknak. Mindkét elnevezés egyformán szerencsétlen és egy csomó scholasticismust rejt magában. A ma uralkodó tudományos *monismus* mellett egyike sincs szükség. Kétségtelen, hogy anyag nincs erő nélkül és erő nincs anyag nélkül. Az anyagban nincs semmi materialistikusabb, mint az erőben és megfordítva az erő semmivel sem transcendentalisabb valami, mint az anyag. Végső lényegében éppen oly kevésbé ismerjük az egyiket, mint a másikat. Mindkettővel szemben a tudományos agnosticizmus az egyedül helyes álláspont.

A spiritualismus reakciójaként keletkezvén, a másik végletbe, a legtúlzóbb materialismusba esett. Az emberek lelki életéről, gondolatairól, vágyairól, eszményeiről semmit sem akar tudni. A legcsekélyebb útmutatást sem ad arra nézve, hogy a termelési erők változása *miként* hozza létre a társadalmi felépítmény megváltozását. És a mi még ennél is nagyobb baj, a legcsekélyebb útmutatást sem ad arra nézve, *hogy a gazdasági erők változásait mi okozza?** Mindig csak a gazdasági erők rejtelmes irányzatairól hallunk, melyek az embereket »határozott, szükség-szerű, akaratuktól független« viszonylatokba, mondjuk, rabszolgaságba, jobbagyságba, feudalismusba s socialismusba sodorják.

Ferraris sikerülten lobbantja *Loria* szemére ugyanezt a módszert: »A tőke adókkal sújtja a munkásokat és a napszámokat a minimumra szállítja le és így a nyereség állandóságát éri el, de *öntudatlanul* törekszik erre az eredményre — — —, majd önmagát sújtja és ekként meglassítja a saját maga felhalmozódását és a nyereség irányzatát a minimum felé, de a tőke ezen *önmegadóztatásának* belső alapja *titok* marad maguk a tőkésék előtt is és *azok öntudatában* csak mint egy *csoda* jelentkezik, mely a tőke eme kizárólagos vagy túlnyomó megadóztatását, mint a legfelsőbb igazságosság elvének alkalmazását tünteti fel előttük. Ez egy *revelatio*, melynek párja ama *socialista revelatio*, a bérmunkán alapuló gazdaság *automatikus rendszeréről*, mely a rászédett munkásokban azt a hitet; kelti fel, hogy a tőkés

Metaphysikai légvárepítés helyett a tudomány tisztje nem lehet más, mint kipróbált módszereivel tovább dolgozni a világmindenség megismerésén, kutatni annak két mindenütt együtt jelenlevő, egymástól elválaszt hatatlan jelentkezési formáját: az erőt és anyagot. A mi igaz a philosophiai materialismusra és idealismusra, ugyanez áll a társadalmira. *Guillaume de Greef* igen helyesen mondotta: „— — — társadalmi idealismus, társadalmi materialismus, történelmi Idealismus, történelmi materialismus ép oly hibás kifejezések, mint test és szellem a lélektanban, mintha feltételezhetnénk, hogy test és szellem valóságos és elválasztható egységek volnának.” (V. ö. *Annales de l'Institut intern. de Sociologie. Tome VIII. 146. 1.*)

Különb, ha *Plechanow*-nak hihetünk, a materialismus minden komoly képviselője teljesen tisztában volt ezzel az alapkérdéssel. (V. ö. szerfelett élvezetes könyvét: „*Beiträge zur Geschichte des Materialismus* Stuttgart, 1896.)

* Hibájaul lehetne az iskolának felróni azt is, hogy a környező természet (éghajlat, flóra, fauna stb.) hatásait nem veszi figyelembe. De erre a mulasztására nem akarok túlságos súlyt helyezni, minthogy ezek a tényezők esetleg a „gazdasági erők” tágabb értelmezésébe befoglalhatók.

jogszerűen vette bérletbe munkaerejüket, úgy, hogy ki engedik magukat *zsákmányolni*, mindaddig, a míg nem jön a socialismus, hogy levegye a kendőt szemükről és bennük állapotuk öntudatát felkeltse. Így *öntudatlanok* a tőkésék, midőn másokat és magukat megadóztatnak, *öntudatlanok* a munkások, midőn bérbeadják munkájukat, valamennyit egy titkos, ismeretlen erő mozgatja! Mily szerencse számukra és számunkra, hogy a történelmi materializmus egy különleges fajtájú χ sugarat fedezett fel már Röntgen előtt és sikerült neki megcsinálni eme láthatatlan, társadalmi zsarnok, az *öntudatlanság* fotográfiáját.«*

A gúny tényleg nem jogosulatlan és a történelmi materializmus íróinak könyvei csak úgy hemzsegnek hasonló kritikákat kihívó kijelentésektől és felfogásoktól.**

Ezen felfogások alaphibája az, hogy az ember lelkiéletét, idegrendszere működését teljesen figyelmen kívül hagyja, pedig nyilvánvaló, hogy minden változást a socialis életben csak a kültermészet és az emberi idegrendszer *együttes* munkája hozott létre.

Ezen tévedéseket bővebben az iskola némely állambölcseleti felfogása bírálatánál lesz alkalmunk elemezni, hol helytelensége következtetéseiből még világosabban ki fog tűnni.

5. §. Másik nagy tévedése az u. n. társadalmi »*félépítmény*«-re vonatkozó tanaiban áll, melynek, tehát az eszmei rugóknak, semmi önálló szerepet nem tulajdonít. A társadalom vallási, erkölcsi, jogi, bölcseleti, művészeti erői pusztá visszfényei a gazdasági erőknak, melyeknek az események kialakulásában ép oly ferde volna önálló, aktív szerepet tulajdonítani, mint a szivárványnak az égi háborúban. Tüzetesebben meg kell vizsgálnunk ezt a felfogást.

Hogy a jog, vallás, erkölcs, bölcselet, művészet nem elemi erők, nem rejtelmes utakon létrejött movensek a társadalom életében: az a modern sociologiai kutatások *positiv* eredménye, melyet a deductio és az inductio egybehangzóan bizonyít.

* V. ö. *Il materialismo storico e lo stato*. Palermo, 1897. 61. és 62. 1.

** Ezen és hasonló tökéletlenségek egyik oka, mint *E. de Roberty* nagy finomelméljűséggel kimutatta, abban áll, hogy a történelmi materializmus csak az emberi ténykedésekkel szeret foglalkozni, míg az azokat előhívó bonyolult (gazdasági, erkölcsi, esztetikai, vallási stb.) okokat negligálja „A társadalmi tanulmányok körét így egyedül az emberek által véghezvitt cselekedetekre korlátozva, azt hiszik, hogy *objectiv* sociológiát csinálnak: pedig a valóságban, megnyírbált, megcsönkített, csaknem lefejezett sociológiát csinálnak.* (V. ö. *Annales de l'institut intern, de sociologie*. Tome VIII, 263. 1.)

A *jog* és az *erkölcs* az emberi cselekvőséget szabályozza a társadalom mindenkori szükségleteinek megfelelően, megteremtve a cooperatio kikényszeríthető szabályait, másrészt azon regulák tömegét, melyet a társadalom dicsérő vagy rosszaló közvéleménye tart fenn. Összefüggésük a kor gazdasági szükségleteivel nyilvánvaló és bebizonyított és annál nyilvánvalóbb, minél kezdetlegesebb viszonyokra térünk vissza; ámde már itt is a szabályok tömege nem merül ki szorosan vett gazdasági viszonylatokban, hanem egészségügyi, vallási, ceremonialis szabályokkal is találkozunk. A *bölcsélet* és a *vallás* a primitív ember életében még alig képez egy elválasztható tömeget, hanem a *tudornánynyal* együtt a megismert dolgok egymáshoz való viszonyát kutatja és keresi a rejtelmes külerők, a jó és rossz szellemek megnyerésének és kibékítésének módozatait. A külvilág jelenségei azok, melyek az első vallásos, bölcséleti és tudományos eszméket létrehozták, melyek feleletek voltak az embert közélről érintő kérdésekre. Ki hozza az esőt, ki küldi a villámot, ki árasztja el a vidékeket, hová lesz az ember az álomban, az önkívületben, mi az a rejtelmes árnyék, mely lépéseit kíséri stb., egy sereg oly kérdés, mely az adott külviszonyokból természetszerűleg feltolult az ember agyába.

Már a legkoraibb korszakokban, melyekről tudunk, adataink vannak arra nézve, hogy az ember ilyen és hasonló kérdésekre választ igyekezett adni. Ezen kérdések pedig nem állanak mind az éhség és a szomjúság közvetlen kielégítésével összeköttetésben, vagyis már a fejlődés ezen legkoraibb szakaszaiban is az ember foglalkozott problémákkal, melyek létét közvetlenül nem érintették. Ezt jó lesz megjegyezni. Kétségtelenül mind materialis problémák abban az értelemben, hogy a külvilág jelenségeinek magyarázatára irányulnak, de nem mind materialisak, ha ez azt akarja jelenteni, hogy a táplálkozással közvetlen összefüggésben állának. *Nem ismerünk ennél fogva történelmi korszakot, melyben a gazdasági motívumok oly kizárólag uralkodók lettek volna, mint ezt a történelmi materialismus elméletéből a legkoraibb fokokon várni lehetne*, hanem már itt is határozottan mutatkozik az ember nyughatatlan törekvése minden jelenség okát adni, melylyel találkozik. A kutatás bizonyos fokú *érdekmentessége* már az ismert legkoraibb időkben is megállapítható.

A *művészet* függése a kor technológiai eszközeitől beigazolt tény; de viszont nem sikerült a művészeteket általános érvénynyel hasznosságai okokra visszavezetni. A legősibb művészeti

emlékek között a harci énekek, a harci táncz, az elrettentő vagy tájékoztató ábrázolatok, a harci czélokot szolgáló zene mellett, ott van az emlékek egy ezeknél nem kisebb tömege, melyek hasznossági okokra nemvezethetők vissza, hanem tisztán aesthetikai örömerzetekre, melyek kellemes biológiai közérzetek felkeltésére irányulnak.

Szóval már az ethnographia adatainak világitásában sem tekinthető az ember pusztá »*homo oeconomicusa*«-nak, hanem gondolkodik napi táplálékától távolabb eső problémákról is, igyekszik a jelenségek összefüggéseit és okait kikutatni, örömet talál bizonyos aesthetikai élvezetekben, szereti a föltűnést és a mások hódolatát.

A *homo oeconomicus* mellett már a fejlődés legkoraibb lépcsőin is ott van a *homo philosophicus*, *aestheticus* és *morális*. Az ember tehát sohasem volt pusztá táplálkozási gépezet. A történelmi materializmus kedvelt érve „*primum vivere, delude philosophari*” kétségtelenül igaz, de oly fejlődési fokra vonatkozik, mely a magasabbrendű állatoknál is már túlhaladottnak tekinthető. Az idegrendszer bizonyos fejlettségi foka mellett az idegerő már nem merül ki a pusztá élet- és fajfentartásban, hanem egy fölöslege támad, mely tőle szabadon érvényesülhet, mint gondolkozás, mint tetszelgés, mint játék vagy aesthetikai alkotás. Persze a fölös idegerő a táplálkozás fölöslegétől is függ az idegrendszer bizonyos fejlettségén kívül. De ez a körülmény nem igazolása a történelmi materializmus ama tételének, mely szerint az eszmei erőknak önálló szerepük nincs. Az emberi tevékenység legnagyobb része tényleg az ön- és faj fentartásban merült ki és merül ki ma is. De mindig létezett egy felesleg, mely a *productio* fejlődésével egyre növekedve, az anyagi létfenntartástól független irányt vett s magasabbrendű biológiai szükségletek kielégítésére irányult. *És ezek a magasabbrendű tevékenységek szükségkép befolyásolják és módosítják a szorosan vett életfentartási, gazdasági tevékenységeket.*

A történelmi materializmus már a legkezdetlegesebb viszonyok között is túlzás, mondhatnám a magasabb állatvilágban sem feltétlenül érvényesül.* Itt is van a tevékenység egy köre, mely a szorosan vett élet- és fajfentartástól független.

* Joggal sóhajt fel *Ferraris*: „Hát tényleg a társadalmi tudomány sajátossága volna, hogy arra legyen kárhóztatva, hogy mindig egyoldalú és a végletekbe menő tételek között ingadozzék?” (V. ö. I. m. XIII. 1.

Az emberi primitív közösségekben ez egészen nyilvánvaló. A gazdasági háborúk mellett a henczegés, a bosszú, az irigység, a szerelem is okai a vérengzéseknek. Az ember nemcsak jó élelmet akar, hanem szép és előkelő is akar lenni. Nemcsak vadászik, de tánczol is; nemcsak kunyhót épít, de tam-tam-ján is muzsikál, nemcsak a »kőbalta« feltalálásán töprenkedik, hanem a mag csírázásának problémáján is; nemcsak húst akar enni, de hódolattal is szereti magát körülvenni.

Ha már a legkezdetlegesebb viszonyok között is nyilvánvalók az u. n. materialis szükségletek kielégítésére irányuló gondolatoktól és tettektől független eszmék és cselekedetek: akkor *a priori* a fejlődés törvényéből következik, hogy ezek egyre erősebbek és függetlenebbek lesznek, karöltve begyakorlásukkal és a rendelkezésre álló idegerő felesleg növekedésével.

Nemcsak a *l'art pour l'art* igaz, hanem ép oly joggal lehetne beszélni a vallás, az erkölcs, a tudomány teljesen spontán, minden hasznossági szempontból ment kifejtéséről, tisztán ama biológiai gyönyör érzet kedvéért, mely velük jár.

És ezek az erők olyan erősekké válhatnak, hogy a domináns gazdasági erőkkel szembe szállnak, azokat módosítják és befolyásolják.

Ezek az erők ép oly autonómok — ha gyengébbek is — mint a gazdaságiak és a kor képét csak akkor fogjuk fel teljesen, ha mindezeket az egymásra ható és visszaható erőket figyelembe vesszük.*

Egy társadalmi alakzatot nem értek meg teljesen gazdasági erői eloszlásából, hanem tudnom kell amaz ideologikus erők intenzitását és mikénti érvényesülését is.

Az új ideologikus erők mellett, melyek új gazdasági struktúráknak felelnek meg, ott vannak a régi társadalom ideologikus erői folytonos harcban egymással.

Ha igaz az a mély megfigyelés, hogy »a holtak inkább kormányoznak, mint az élők« — a minthogy kétségtelenül igaz — akkor azt csak amaz ideologikus erők tovább élő és autonóm munkája útján tehetik, melyeket rég eltűnt generációk hoztak létre.

* Az eszmék szerepének realitását s a tulajdonképeni gazdasági erőkkel való összefüggését, sőt azoktól való elválaszthatatlanságát nagy meggyőző erővel mutatja ki *Somló Bódog*. (*V. ö. Állami beavatkozás és Individualismus*. Budapest, 1902. 10—25. L.).

A történelmi materializmus nagy érdeme, hogy felismerte és nyomatékosan hangsúlyozta a gazdasági erők alapjelentőségét; de tévedett, midőn az eszmei erők önállóságát és jelentőségét félreismerte. Az ideológiai faktorok állandóan munkában voltak és intenzitásuk emelkedni fog az életfentartástól fel nem emésztett idegerő szaporodásával. Ez a helyesebb felfogás különben utat tör magában a történelmi materializmus táborában is.

Bernstein igen elterjedt véleményét fejez ki, midőn így szól: »ki ma a materialista történelmi elméletet alkalmazza, köteles azt legkifejlettebb és nem eredeti formájában alkalmazni; vagyis köteles a termelési erők és termelési viszonyok kifejlődése és befolyása mellett az illető kor jogi és erkölcsi fogalmaival, történelmi és vallási tradícióival, a földrajzi és egyéb természeti befolyásokkal, a melyekhez még az emberi természet szellemi képességei is tartoznak, a legteljesebben számolni.«.*

Nem tudnám jobban összefoglalni ezen megfontolások eredményeit, mint *Toennies*-nek, a kitűnő psychologusnak a következő rövid véleményében, melyet az e kérdésekkel foglalkozó legutóbbi internationalis sociologiai congressus elé terjesztett:

»A történelmi materializmus igaz annyiban, a mennyiben azt a tudományos és positiv irányzatot fejezi ki, mely a magasabbat az alacsonyabból, a nemest a közönségesből, az összetettet az egyszerűből vezeti le. De hamis, ha elvét oly módon terjesztik ki és használják fel, hogy szembe állítják a társadalmi fejlődés *lélektani* magyarázatával. Ép ellenkezőleg ez az, a mit szolgálnia kell.**

Dr. Jászi Oszkár.

* V. ö. *Die Voraussetzungen des Socialismus und die Aufgaben der Socialdemokratie*. Stuttgart, 1899. 8. l.

** V. ö. *Annales de l'institut international de sociologie* Tome VIII Paris, 1902. 135. l.